

МОГИЛЯНСЬКІ ЧИТАННЯ

Збірник наукових праць
Щорічник

Засновано у травні 1998 р.

2020

Відбудова християнських святинь
України:
історія, здобутки, перспективи

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

Київ
Видавництво «Фенікс»
2020

Могілянські читання

Збірник наукових праць

Засновник та видавець

Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Зареєстровано у Державному комітеті інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 5160 від 28.05.2001 р.

Редакційна колегія:

О. В. Рудник – голова

С. В. Пивоваров – відповідальний редактор

Л. П. Михайлина – заступник відповідального редактора

К. К. Крайній – відповідальний секретар

О. М. Черняхівська – відповідальна за випуск

А. Ю. Кондратюк – член редколегії

Рекомендовано до друку Вченою радою

Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Протокол № 4 від 04.11.2020 р.

Відповідальність за достовірність інформації несуть автори

Могілянські читання 2020. Відбудова християнських святинь України: історія, збудовки, перспективи. Зб. наук. праць. – Київ : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Видавництво “Фенікс”, 2020. – 384 с.

ISBN 978-966-136-768-4

У збірнику вміщено матеріали XXV Міжнародних Могілянських читань (Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 3–4 грудня 2020 р.). Оpubліковано 50 тематичних статей, що є результатами новітніх досліджень у галузях історії, археології, мистецтвознавства, реставрації, пам'яткознавства та музеєзнавства.

Видання розраховано як на фахівців, так і на широке коло зацікавленої читацької аудиторії.

© Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2020
© Автори статей, 2020

“ЛЕКТОР ГОТОВ?” КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ РОБОТА У ХАРКІВСЬКОМУ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕІ ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ (1945–1950)

Після жовтневого перевороту в Росії у 1917 р. нові керівники держави розпочали масову перебудову всього, що їм дісталось від попередньої влади. Зміни торкнулися і музеїв. Так, у 1918 р. активну діяльність розвинув Народний комісаріат освіти, Н. І. Седова згадувала: “Все моє внимание М. О. [Музейный отдел] устремляет на то, чтобы сделать музеи как можно менее «музейными»” [1, 66]. Радянська влада розпочала процес перетворення музеїв на додаток до системи освіти. Після фактичної інкорпорації України до складу радянської Росії і заснування СРСР подібна практика розповсюдилася і на приєднані території. Перший Всеросійський музейний з’їзд (1930) остаточно зробив музеї частиною ідеологічної машини країни Рад. Саме ця парадигма визначила їхнє життя на багато десятиріч вперед.

У нашій роботі йдеться про Харківський історико-краєзнавчий музей імені Г. С. Сковороди, а саме про культурно-просвітню роботу, яку проводили співробітники цього закладу у період між 1945–1950 рр.

Історіографія питання не справляє враження лише з однієї причини – досліджень, які б його розкривали, просто немає. Однак є роботи дотичні до теми нашої скромної праці. Так, ще у 1961 р. світ побачила стаття Б. Тимошука “Пропаганда наукового атеїзму”. В ній на прикладі Чернівцького краєзнавчого музею показано, як треба застосовувати форми та методи “науково-атеїстичної пропаганди”. За допомогою експозицій, екскурсій, лекцій відвідувачам намагалися прищепити атеїстичні погляди [2, 59-64].

Питання, пов’язані з культурно-просвітньою роботою, добре викладено в навчальній літературі, наприклад у російському підручнику “Основы музееведения” під редакцією Е. Шулепової. Посібник містить розділ “Массовая политико-просветительная работа советских музеев”, в якому розглядають культурну, освітню і пропагандистську діяльність музеїв з 1917 по 1980-ті рр. Авторський колектив показав функціональні обов’язки музейних установ у 1930–1980-х рр. Для розуміння пропагандистської роботи, яку проводили музеї у згаданий період, пропонуємо декілька цитат: “Повсюду стали формироваться “Дарвиновские уголки”, распространяются брошюры типа “Мамонт и Библия”... Кроме пропаганды атеизма как составной части коммунистической идеологии, советские

музеї об'язані були в своїй просвітительній роботі постійно освітати важнейшіє політичеськіє события из жизни страны...” [3, 337-348].

Аналогічну думку можемо знайти у підручнику авторства Т. Юрєнєвої [4, 285].

Питання про культурно-просвітню роботу у музейній галузі за радянської доби порушували науковці, але саме ця сторінка з історії Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. С. Сковороди залишилася поза їхньою увагою. Відповідно відсутність робіт з цієї тематики зумовлює актуальність нашого дослідження.

Отже, метою нашої роботи є бажання вивчити всі аспекти культурно-просвітньої роботи в Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. С. Сковороди (далі – ХІКМ). Під цим визначенням розуміємо наступну діяльність співробітників закладу – лекції, доповіді, консультації і публікації у засобах масової інформації.

Оснєву джерельної бази склали матеріали з Державного архіву Харківської області – Ф. р-5942.

Хронологічні межі дослідження: нижня – 1945 р. Саме з січня цього року почав виконувати свої службові обов'язки новий директор закладу – С. Д. Серєда. Людина дуже амбітна, самовпевнена та заїдеологізована. Він мав на меті налагодити роботу музею у всіх сферах. Верхня межа – 1950 р., коли ХІКМ перепрофілювали в історичний музей, внаслідок чого змінилася його структура.

Звітували за 1945 р. п'ять відділів, а саме: Фондів, Феодалізму, Історії ХІХ – початку ХХ ст., Соціалістичного будівництва і Природи. У фондах Держархіву Харківської обл. збереглися звіти про роботу кожного зі згаданих підрозділів за 1945 р. Відомостей по відділах Первісного та Рабо-власницького суспільств, на жаль, на цей час немає.

Співробітники відділу Фондів, звітуючи про культурно-просвітню роботу за 1945 р., були занадто лаконічні: “Зробили доклад по історії Харкова на виборчих дільницях” [5, арк. 10зв.]. У звіті музею ми знайшли перелік тем доповідей, що зробили співробітники установи на дільницях Харкова під час виборів до Верховної Ради СРСР. Лекторами в цей день працювало четверо наукових співробітників, вони виголосили доповіді на теми: “Грудневе збройне повстання в Харкові 1905 р.; Історія Харкова; Чорні дні окупації Харкова; Героїчна боротьба радянського народу за Харківщину” [5, арк. 27зв.-28].

Досягнення працівників з відділу Феодалізму не надто сильно відрізнялися від здобутків їхніх колег з відділу Фондів. Звіт щодо тематики культурно-масової роботи складається з двох речень: “Дали дві консультації Маріупольському музею. Надіслали листи до Московського, Львівського та Дніпропетровського музеїв”. Нижче є припис, який має

заголовок – “Громадська робота”. Він містить відповідь, чому досягнення цього структурного підрозділу були надзвичайно скромними: “Робітники відділу біля двох місяців працювали на селі по збиранню врожаю” [5, арк. 9]. Так, порочна радянська практика відправляти інтелігенцію брати участь в “битві за урожай” або, як іноді казали, “з’їздити на кагати” суттєво впливала на показники за основним місцем роботи.

Відділ Історії XIX – початку XX ст. у 1945 р. досяг суттєвіших показників у проведенні культурно-просвітньої роботи. Звіт написав керівник відділу від першої особи: “1. Провела 14 бесід серед робітників фабрик і заводів на тему: «Досягнення харківської промисловості за 2 роки після звільнення Харкова»; 2. Провела 18 консультацій по історії, а також по промисловості Харкова; 3. Працюю агітатором на виборчій дільниці” [5, арк. 12зв.].

Відчит відділу Соціалістичного будівництва виявився доволі розлогим. Так, за рік співробітники зробили 2 доповіді в ефірі місцевого радіо і розмістили у регіональних ЗМІ 5 статей. Відправлено статтю до журналу “Политпросветработник”. Також “зроблені доповіді на поширеному пленумі разом з активом Обкому комсомолу”. Для популяризації музею та експозиції “Велика Вітчизняна війна” працівники Відділу надрукували листівки та розповсюдили їх серед містян [5, арк. 11зв.].

Відділ Природи відзвітував у стилі, притаманному колегам з відділу Фондів, лише одним реченням – “Зв’язок з другими музеями проводився листуванням” [5, арк. 13зв.].

Окремо пропонуємо розглянути такий напрямок роботи, як консультації, що надавали представникам інших музеїв.

Від повоєнних часів і донині ХІКМ, а згодом його наступник – Харківський історичний музей мають статус методичного центру, тобто повинні надавати консультативну допомогу колегам з інших профільних установ. Так, з 1945 р. харків’яни взяли шефство над низкою музеїв на території СРСР, зокрема у Дрогобичі (Львівщина), Ізюмі, Дергачах, Краснограді (Харківщина). У грудні 1945 р. до Дрогобицького музею виїхав у відрядження старший науковий співробітник ХІКМ Лимарев для ознайомлення зі станом музею та надання відповідних консультацій. Аналогічну роботу виконували харківські музейники в Ізюмі та Дергачах. Також у звіті ХІКМ за 1945 р. є досить цікавий допис про можливу допомогу музею на території Польщі: “Що торкається Сандомирського музею, то директиву про шефство над ним ми одержали тоді, коли наш представник виїхав з Дрогобича. Зараз надіслати туди свого представника ми не можемо, але ми зав’яжемо з ним листування” [5, арк. 20]. На жаль, ніяких додаткових відомостей про цей непересічний випадок не маємо.

Окрім відряджень своїх співробітників, харків'яни консультували командированих до них музейників. Так, у 1945 р. до ХІКМ приїздили службовці з музеїв – Львова, Станіслава, Ізмаїла, Мінська, Ворошиловграда, Одеси, Краснограда [5, арк. 20].

Якщо узагальнити показники ХІКМ у культурно-просвітній царині за 1945 р., то отримуємо таку картину. Найбільш поширеною формою роботи виявилися консультації й бесіди, що проводили для колег з інших музеїв, а також ті, які були скеровані на різні соціальні групи. Необхідно відмітити, що декілька музеїв з територій, які до Другої світової війни не входили до складу СРСР, консультували співробітники ХІКМ. Різноманітні доповіді, як видно зі звітів, були не такими популярними, і статистики щодо них немає. Певні перестороги викликає звіт відділу Соціалістичного будівництва з приводу публікацій статей. Немає жодного підтвердження про те, що вони побачили світ. Велик активне листування з музейниками з інших регіонів України та СРСР.

Звіт за 1947 р., на відміну від 1945 р., вражає своєю масштабністю. Згідно зі згаданим вище документом, співробітники музею написали 14 статей [6, арк. 4]. Наразі достеменно відомо, що статтю В. Різниченка “За честь и достоинство отечественной науки” опубліковано в газеті “Красное знамя” за 29 липня 1947 р., яку видавав харківський обком КП(б)У. Також можна вважати, що працю І. Ісипа “Управление прорастанием семян” опублікували, але, на жаль, поки не знаємо, у якому виданні. У газеті “Известия” № 94 за 20 квітня 1947 р. вийшла стаття про його винахід, де зазначено: “По способу, разработанному агрономом Исипом, готовит к посеву семена свеклы знатная звеньевая Е. И. Твердохлеб из колхоза “Большевик” Валковского района Харьковской области” [6, арк. 4 зв.].

Про інші статті, що фігурують у музейному звіті за 1947 р., відомостей немає. Однак, зважаючи на назви деяких з них, можемо припустити, що вони не побачили світ. Як відомо, назва наукової праці має відображати її зміст. Так, найменування робіт Л. Смирнової – “История родного города” та “Документы о жизни и деятельности В. И. Ленина и И. В. Сталина” більше підходять до монографії та збірника документів відповідно. Неможливо якісно та всебічно викласти кількасотрічну історію одного з найбільших міст України в рамках однієї статті. Аналогічні зауваження з приводу її другої роботи. Дослідженням життя і діяльності пролетарських вождів в СРСР займався Інститут марксизму-ленінізму (неодноразово змінювали його назву). Варто процитувати кілька речень, які характеризують цю установу: “Завершен выпуск 2–3-го (1925–1932), 4-го (1941–1967) изданий Сочинений и 5-го (1958–1965) издания Полного собрания сочинений Ленина в 55 тт.” [7]. Виходить, що Л. Смирнова

вирішила частково продублювати роботу цілої установи, що в принципі зробити неможливо.

Вагомою частиною культурно-масової роботи музею у 1947 р. стали лекції на краєзнавчу тематику. Співробітники читали їх на різноманітних семінарах, зібраннях і просто під час візитів до закладів середньої освіти. Аудиторія – переважно школярі та вчителі. Того року харківські музейники прочитали для вчительської аудиторії 11 лекцій і доповідей. Для молоді музей також запропонував низку лекцій. Перелік склав 20 найменувань [6, арк. 5зв.].

Активну культурно-просвітню роботу у 1947 р. проводив відділ Природи ХІКМ. При музеї організували два гуртки. Краєзнавчий гурток, до нього записалося 14 учнів старших класів та дві їхні вчительки – Мамчур і Сібільова, вони викладали у школах № 82 та 30 відповідно. Гурток юних геологів під керівництвом співробітника музею П. Піхура вивчав методи визначення у польових умовах гірських порід та корисних копалин. Члени цього гуртка підготували 5 доповідей. Також музейники курували аналогічні гуртки у закладах середньої освіти і читали в школах краєзнавчі лекції [6, арк. 6].

Загалом протягом 1947 р., співробітники ХІКМ, за межами свого закладу – на підприємствах, у школах, колгоспах, прочитали 165 лекцій. Найпопулярнішими, спираючись на наявні дані, були – “Возникновение Харькова” 16 разів, “За высокий урожай” 15 разів, “Строение Вселенной” 11 разів. Цими заходами музейники охопили аудиторію чисельністю 11 тис. 745 осіб [6, арк. 8-8зв.].

Також упродовж року співробітники музею провели 3 передачі на обласному радіо з метою популяризації експозицій закладу.

Колектив ХІКМ надавав консультаційну та іншу допомогу колегам з музеїв на території УРСР, зокрема – “В подшефных музеях Западных областей Украины – в Дрогобыче и Самборе оказана помощь в завершении перестройки экспозиции этих музеев в свете решений ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У по вопросам идеологического фронта”. У серпні група з 4 співробітників, на чолі з директором С. Середою, їздила у від'їждження до Одеси, аби надати консультативну та практичну допомогу місцевому історико-краєзнавчому музею у побудові експозиції “Оборона Одеси” [6, арк. 34зв.-35; 8, арк. 78].

Плутаницю викликають публікації співробітників закладу, що вказані у звіті за 1947 р. У службовій документації записано, що музейні науковці написали 8 монографій і статей – “Коллекция ковров музея”, “История Нагорной части города Харькова”, “Ценности Харьковского Исторического музея, уничтоженные немцами”, “История Москалевки” города Харькова”, “Как отразилась немецкая оккупация на природе Харькова”,

“Коллекция керамики музея”, “К 30-летию со дня смерти академика живописи Васильковского”, “О нумизматической коллекции музея” [6, арк. 36зв.-37]. До цього списку можна висунути чимало зауважень і запитань. По-перше, не вказано, де статті, а де монографії. По-друге, привертають увагу не академічні назви деяких робіт, наприклад “История Москалевки” города Харькова” або “Как отразилась немецкая оккупация на природе Харькова”. З приводу статей не зазначено, у яких виданнях їх опубліковано. І взагалі невідомо, хто є авторами всіх зазначених праць. Відповідно все це викликає сумніви в об’єктивності звіту, принаймні у цій частині.

Але це тільки початок. У тому ж таки звіті написано, що станом на 20 жовтня 1947 р. план перевиконано: “По плану: написать 16 монографий и учёных записок. Выполнено: написано 42 монографии и учёные записки” [6, арк. 37]. Показники зростають майже в геометричній прогресії. Так, перед нами звичайна “приписка” показників роботи, притаманна загалом радянській епосі. Утім, що спонукало керівництво ХІКМ піти на фальсифікацію? Відповідь на це дає лист, який 15 липня 1947 р. харків’яни отримали з Києва. В ньому начальник Управління музеїв і охорони пам’ятників культури Комітету в справах культурних та освітніх установ УРСР Ю. Лесневський пропонував викликати на соціалістичне змагання з нагоди 30-ї річниці Жовтня колектив якогось з українських музеїв, наприклад музейників Києва та Львова [6, арк. 43]. Колектив ХІКМ викликав на соціалістичне змагання одразу 9 суперників, а саме: 1. Київський Державний історичний музей; 2. Корсунь-Шевченківський музей; 3. Ворошиловградський історико-краєзнавчий музей; 4. Львівський державний історичний музей; 5. Стрийський історико-краєзнавчий музей; 6. Дрогобицький краєзнавчий музей; 7. Житомирський краєзнавчий музей; 8. Державний історико-культурний заповідник “Киево-Печерська Лавра”; 9. Дніпропетровський історико-краєзнавчий музей. Керівництво ХІКМ відзвітувало, що план було виконано 20 жовтня [6, арк. 34]. На нашу думку, гонитва за показниками стала основною причиною того, що звіт музею за 1947 р. у царині культурно-просвітньої роботи дуже невпорядкований та має т.зв. “приписки”. Продовжуючи тему, можна відмітити, що цей звіт здивував навіть столичних функціонерів. У лютому до Харкова прийшов лист від заступника начальника Управління музеїв і охорони пам’ятників культури А. Петлюка з пропозицією переробити звіт за 1947 р. [6, арк. 1]. Чи переробили цей звіт, наразі нам невідомо, ніяких свідчень про це у фондах Держархіву Харківської обл. не виявили. Але, якщо щось і змінили, то цим вже займався новий директор ХІКМ – Микола Антонович Воеводін, який обійняв посаду у 1948 р.

Звіт за наступний 1948 р., на відміну від попереднього, виглядав досить скромно. Протягом вказаного періоду співробітники написали (без відомостей про публікацію) 9 статей і провели за межами музею 239 лекцій [9, арк. 25-29]. Даних про шефську допомогу іншим музейним установам або різноманітні гуртки у звіті немає.

1950 став роком трансформації музею з історико-краєзнавчого в історичний. Відповідно у звіті не зазначено про лекції і доповіді, пов'язані з природничою тематикою. Згідно з документом, колектив закладу надав консультаційну допомогу музеям — Херсона, Сум, Лубен, Дніпропетровська, Львова, Полтави, Кам'янця-Подільського, Чернігова та Волині (?). Музейники прочитали 176 лекцій на підприємствах Харкова та в колгоспах області. Аудиторія склала 15 тис. 381 особу. Також за цей рік дали 80 консультацій для вчителів шкіл і учнів старших класів з історії Харківщини, прочитали 6 лекцій з організації краєзнавчої роботи на семінарах для освітян і 9 разів виступали на районних конференціях з питань педагогіки [10, арк. 1, 4, 5, 6].

Підсумовуючи, варто зазначити, що культурно-просвітня робота у Харківському історико-краєзнавчому музеї імені Г. С. Сковороди була зосереджена на таких напрямках: лекції та доповіді за межами музею, публікації, консультації педагогів та колег з інших музейних установ.

Тематику лекцій та доповідей умовно можна розділити на три групи: природознавчі, краєзнавчі та ідеологічні. Згідно зі звітністю, найбільшу кількість лекцій за межами музею провели у 1948 р. — 239. Є підстави вважати цю статистику достовірною, оскільки скандал з “приписками” у звіті за 1947 р. мав спонукати адміністрацію музею надалі не зловживати. Публікації співробітників, як одна із форм культурно-просвітньої роботи, викликають найбільшу недовіру. У звітах за 1945, 1947, 1948, 1950 рр. не вказано, коли, у яких ЗМІ або виданнях було оприлюднено праці науковців ХІКМ. Це зауваження не стосується І. Ісипа та В. Різниченка. Скандальні “приписки” про 42 монографії і вчені записки викликають здивування та посмішку. Також дивує, чому два гуртки при музеї працювали лише у 1947 р. Хоча активну роботу із закладами середньої освіти проводили і надалі — 80 консультацій для педагогів і учнів старших класів у 1948 р. Подібні казуси знижують довіру до звітної документації за 1947 р.

Постійною у цей період стала консультативна допомога представникам інших музеїв на території СРСР. Поглянувши на географію, легко з'ясувати, що у 1945 р. ці заклади були на території УРСР та БРСР. У подальші роки шефську допомогу надавали лише українським музеям. Особливу увагу приділяли установам на територіях, приєднаних за підсумками Другої світової війни. Харків'яни опікали колег з Дрогобича,

Самбора, Львова, Станіслава та Ізмаїла. Є свідчення, що у перелік музеїв, яким надавали подібну допомогу у 1945 р., внесли профільну установу з Сандомира (Польща).

Відповідно можна наголосити, що культурно-просвітня робота ХІКМ у період, що досліджуємо, почасти мала ідеологічний характер, основні зусилля було зосереджено на лекційну діяльність, комунікацію з усіма прошарками суспільства, особливо з молоддю та педагогічними працівниками, а також на надання систематичної консультативної допомоги колегам з інших музеїв. Хронічною вадою з року в рік стала неякісна робота в царині публікацій співробітників.

Джерела і література

1. *Іванов О. И.* Революции и коллекции: Петроградское (Ленинградское) отделение Государственного музейного фонда и Музей антропологии и этнографии. — СПб., 2018. — 208 с.
2. *Тимошук Б.* Пропаганда наукового атеїзму // З досвіду роботи музеїв УРСР: Зб. статей. — К., 1961. — Вип. 2.
3. Основы музееведения: Учебное пособие / Отв. ред. Э. А. Шулепова. — М., 2005. — 504 с.
4. *Юренева Т.* Музееведение: Учебник для высшей школы. — 2-е изд. — М., 2004. — 560 с.
5. Держархів Харківської обл., ф. р-5942, оп. 1, спр. 13.
6. Там само, спр. 45.
7. *Загоскина И. В.* Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. — URL: bse.sci-lib.com/article055217.html
8. Держархів Харківської обл., ф. П-2, оп. 37, спр. 1241.
9. Держархів Харківської обл., ф. р-5942, оп. 1, спр. 60.
10. Там само, спр. 100.